

УДК 336.71(477.72):336.773«311»

ЗЕМСЬКИЙ БАНК ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЯК СПЕЦИФІЧНА ФОРМА КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Дмитро СЕЛИХОВ,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правових дисциплін

Криворізького факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано організаційно-правові принципи функціонування такого своєрідного товариства, як Земський банк Херсонської губернії, однієї з перших іпотечних установ Наддніпрянської України й Російської імперії загалом, які виникли після скасування в 1861 р. кріпосного права. Під тиском обставин економічного характеру правління наглядова рада та загальні збори членів цього товариства, яке знаходилося під безпосереднім контролем Міністерства фінансів, час від часу вносили зміни до свого Статуту. Однак вони стосувалися переважно системи управління, тоді як права й обов'язки клієнтів залишалися незмінними, якщо не мати на увазі терміну, на який вони могли отримати позики. Своєрідність Земського банку Херсонської губернії полягала в тому, що він не був класичним кредитним товариством, які в Російській імперії функціонували на основі зразкового статуту 1895 р. У той же час він не був і класичним акціонерним земельним банком, які видавали кредити під заставу будь-якої земельної ділянки, а не лише великого землеволодіння. Були й інші особливості цієї іпотечної установи, про які йтиметься в цій публікації.

Ключові слова: земський банк, Херсонська губернія, іпотека, кредитне товариство, земля, позики.

THE ZEMSKY BANK OF THE KHERSON PROVINCE AS A SPECIFIC FORM OF CREDIT COOPERATION OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Dmytro SELIKHOV,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Law Disciplines of Kryvyi Rih Faculty
of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

SUMMARY

The Zemsky bank of the Kherson province as a specific form of credit cooperation of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries. The article analyzes the organizational and legal principles of functioning of such a unique partnership as the Zemsky Bank of the Kherson province – one of the first mortgage institutions of the Dnieper Ukraine and the Russian Empire in general, which arose after the abolition of serfdom in 1861. Under pressure of the circumstances of the economic nature the board, the supervisory board and the general meeting of members of this company, which was under the direct control of the Ministry of Finance, from time to time amended its Statute. However, they concerned mostly management systems, while the rights and obligations of customers remained unchanged, not keeping in mind the term for which they could receive loans. The peculiarity of the Zemsky Bank of the Kherson province was that it was not a classic credit company, which in the Russian Empire functioned on the basis of the model statute of 1895. At the same time, it was not a classic joint-stock land bank, which issued loans secured by any land, not just large land tenure. There were other features of this mortgage institution, which are discussed in this publication.

Key words: Zemsky Bank, Kherson province, mortgage, credit company, land, loans.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування економіки України проблема діяльності банків та інших кредитних установ залишається досить актуальною.

Актуальність теми дослідження. По-перше, потребує подальшого вдосконалення не лише діяльність банків, але й правові основи їх функціонування, зокрема забезпечення однієї з важливих складових частин ринкової економіки – формування земельних банків. По-друге, до цього часу не повністю враховано досвід вітчизняної кредитної системи, яка склалася в Україні після скасування в 1861 р. кріпосного права, та інших реформ 60-х рр. XIX ст. Їхня роль у формуванні класичної економіки європейського типу стає більш зрозумілою, коли мати на увазі те, що наприкінці XIX ст. російським законодавством були створені сприятливі умови для розбудови кредитної системи на основі кращих зарубіжних зразків.

Стан дослідження. Протягом останніх десятиліть як вітчизняна, так і зарубіжна історіографія іпотечного та дрібного кооперативного кредиту поповнилася цілою низ-

кою ґрунтовних досліджень, серед яких чільне місце належить також працям істориків держави й права України [1–5]. Однак окремі аспекти історії й теорії кредиту другої половини XIX – початку XX ст. висвітлені лише в загальних рисах.

Метою й завданням статті є з'ясування форм і методів кредитування сільськогосподарських товаровиробників півдня України Херсонським земським банком як специфічної форми кредитної кооперації.

Виклад основного матеріалу. Специфіка цієї іпотечної установи полягала в тому, що це був витвір, головним чином, помісного дворянства південно-західного регіону тогочасної Російської імперії, а за своїм змістом це було кредитне товариство, хоча воно й мало у своїй назві поняття «банк». Розглядаючи відповідне подання міністра фінансів, загальні збори Державної Ради 20 травня 1864 р. ухвалили рішення, згідно з яким на витрати, пов'язані з початком роботи Херсонського земського банку й для забезпечення первісних виплат за заставними листами, було

виділено позику з продовольчого капіталу Херсонської губернії в сумі 100 000 руб. Передбачався такий порядок використання цих коштів: 1) гроші асигнуються Міністерством внутрішніх справ у міру потреби на прохання правління банку разом із поясненням, скільки й на які потреби планується використати кошти; 2) витрати одержаної таким чином суми здійснюються таким самим способом, як і власне «батьківські» кошти. Єдина різниця – регулярне інформування як місцевого земства, так і Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів, яким чином були використані отримані державні кошти; 3) повернення вищезгаданих коштів до продовольчого капіталу губернії має здійснюватися протягом десятирічного терміну з платежем 3% за користування кредитом [6, с. 81]. У ст. 1 Статуту банку було сказано, що ця іпотечна установа є не чим іншим, як кредитним товариством під назвою «Земський банк Херсонської губернії», метою якого було «надання землевласникам Херсонської губернії засобів для отримання позики під заставу земельної власності [7, № 40898]. Передбачалося, що після затвердження статуту банку губернському керівникові дворянства слід негайно опублікувати в Херсонських губернських відомостях і Одеському віснику відповідне оголошення. За наявності не менше 40 землевласників, які висловлять готовність стати членами кредитного товариства, останнє одержує право на початок роботи. Єдиною умовою, окрім кількості засновників, була наявність у них земельних угідь, загальна вартість яких не повинна бути меншою за 500 000 руб. Таким чином, членами товариства могли бути лише ті, хто мав можливість заставити в ньому свою земельну власність. Лише за цієї умови клієнти могли розраховувати на відповідні кредити. Що ж до самих позик, то вони мали видаватися не готівкою, а заставними листами, тобто відсотковими паперами. При цьому сума кредиту не повинна була перевищувати половини вартості заставленого маєтку. Хоча ст. 12 Статуту й допускала до членства в товаристві «землевласників усіх станів Херсонської губернії», проте реально ними могли стати лише заможні особи, адже іншою нормою цього документа (ст. 19) передбачалося недопущення до членства в таких випадках: 1) коли земельна власність потенційного клієнта була меншою за 100 дес. «зручної землі»; 2) коли позика під маєток була меншою за 500 руб. Строк позики – 34 роки й 11 місяців при 7% річних, які повинні були вноситися двічі на рік: з 1 по 5 квітня і з 1 по 5 жовтня готівкою чи заставними листами товариства, які приймалися за їх оціночною вартістю.

Із метою гарантування своєчасного повернення кредиту Статут установлював досить жорсткий порядок оцінки запропонованого в заставу маєтку. Так, під час визначення площі маєтку слід було з'ясувати наявність лісового масиву, якість орних земель, кількість тих угідь, які залишилися в користуванні колишніх поміщицьких селян; площу земель, які здаються в оренду, чисельність сільських жителів, які мешкали на території маєтку, прибутки, які його власник одержував з об'єктів торгівлі, млинів, рибної ловлі тощо. Окрім загальної вартості маєтку, слід було з'ясувати також і розмір боргів, які мав власник запропованої в якості застави землі. Отримавши відповіді на всі ці питання від свого клієнта, товариство відправляло до маєтку так звану оціночну комісію, завданням якої була перевірка отриманих від клієнта відомостей. Термін роботи такої комісії обмежувався сімома днями. Висновок оціночної комісії щодо маєтку брався до уваги під час видачі кредиту, а зафіксовані в її звіті відомості мали юридичну силу впродовж п'яти років.

Боржниками Херсонського земського банку визнавалися ті клієнти (ст. 62), які з різних причин не змогли внести до 5 квітня й 5 жовтня належні платежі. У такому разі клі-

єнт мав заплатити пеню, розмір якої становив 1% із невнесеної суми за кожен місяць. Якщо клієнт до завершення наступного піврічного платежу не вносив належних коштів, то правління банку одержувало право призначити свого адміністратора для нагляду за маєтком боржника. У разі недобросовісного господарювання власника маєтку, результатом якого, на думку адміністратора, мало бути його розорення, правління банку згідно зі ст. 63 Статуту одержувало право усувати власника від господарювання до повного погашення клієнтом заборгованості за кредитом. За неможливості погасити заборгованість із наявних прибутків протягом другого півріччя маєток виставлявся на продаж із публічних торгів, про що повідомлялося як у раніше згаданих місцевих газетах, так і в столичних (санкт-петербурзьких і московських відомостях). Перший торг маєтку боржника призначався за шість тижнів до закінчення третього півріччя. За неможливості отримати оціночну суму в ході першого торгу, через два місяці призначався другий. Якщо й у ході повторних торгів не буде можливості отримати потрібну суму, то маєток згідно зі ст. 66 Статуту ставав повною власністю кредитного товариства й до завершення четвертого півріччя мав бути проданий за будь-якої умови, навіть за наявності збитків для товариства. Якщо в ході публічних торгів Земський банк Херсонської губернії не мав змоги отримати належну суму, то збитки згідно зі ст. 70 Статуту могли покриватися за рахунок прибутків кредитного товариства, а не власників заставних листів. Власник маєтку мав право уникнути продажу свого землеволодіння при так званих форс-мажорних обставинах, як-то пожежа, град, повінь, падіж худоби, знищення зернових культур сараною й абсолютний неврожай. Наявність останнього давала право землевласнику звернутися до правління не пізніше 15 вересня, а за наявності збитків від інших катаклізмів – протягом 15 днів після дня такого випадку. Для підтвердження заяви своїх клієнтів правління товариства направляло особливу комісію, висновок якої давав право на відповідну пільгу. Зміст останньої, як сказано в ст. 71, полягав у звільненні від пені, установленні інших термінів сплатити заборгованості чи у видачі додаткової позики в межах, згаданих у ст. 4 банку (не більше половини оціночної суми маєтку). Пільги за платежами могли мати місце також і в разі смерті власника заставленого майна, в усіх же інших випадках, окрім перерахованих у ст. 72 Статуту, ніяких пільг за платежами не передбачалося.

Важливою складовою частиною Статуту кредитного товариства під назвою «Земський банк Херсонської губернії», яке знаходилося під безпосереднім керівництвом Міністерства фінансів, був розділ 7, у якому було детально описано спосіб управління цією установою іпотечного кредиту. Найважливішими з погляду ефективності діяльності товариства були пункти Статуту, пов'язані з правами й обов'язками його правління, яке знаходилося в м. Одесі. Саме в руках правління, як було сказано в ст. 78 Статуту, зосереджувалася «вся розпорядча й виконавча влада товариства». У примітці до ст. 79 зазначалося, що всі права й обов'язки правління повинні бути виписані в детальній щодо цього інструкції, затвердженій загальними зборами з обов'язковою публікацією її в «Одеському віснику» й «Херсонських губернських відомостях». У згаданих газетах планувалося також щорічно публікувати звіти правління, у яких слід було (згідно зі ст. 80) викладати суть і наслідки всіх розпоряджень як правління, так і наглядової ради, а також ухвал загальних зборів товариства. На спостережну раду товариства, яка складалася з 5 осіб, покладалася контрольні функції. Один із членів спостереженої ради (ст. 83 Статуту) зобов'язувався бути присутнім на кожному засіданні правління й у разі виявлення порушення Статуту мав право вимагати попереднього розгляду сум-

нівного рішення правління на засіданні спостережної ради. Ст. 84 Статуту давала право останній зменшувати розмір позики до 10%, якщо рада визнає, що ухвалена правлінням позика не відповідає цінності іпотеки.

Вузькокласовий характер Земського банку Херсонської губернії досить чітко прослідковується в розділах, де йдеться про права й обов'язки членів кредитного товариства. Так, ст. 88 давала право голосу лише тим членам, які отримали позика, загальна сума якої була не меншою за 5000 руб., тобто великим землевласникам. Ще однією статтею (№ 91) відсікалися від управління товариством ті його члени, які отримали до 5000 руб. позики. Ідеться про посади голови, директорів правління та скарбника банку, а також членів спостережної ради. Такий самий ценз установлювався й для ще одного контролюючого органу – члена комітету власників заставних листів. Цей комітет, що складався з трьох членів, мав право призначати свого представника для постійної присутності на засіданнях правління банку з правом дорадчого голосу.

Практика застосування тих чи інших норм права, зафіксованих у губернії впродовж 60–70-х рр. XIX ст., змусила час від часу вносити окремі зміни до змісту Статуту. Лише протягом перших десяти років (1864–1874 рр.) чи не кожного року (а інколи й двічі на рік) до Статуту Земського банку Херсонської губернії вносилися ті чи інші зміни. Серед зафіксованих автором цих рядків змін Статуту важливе значення для клієнтів мали зміни від 10 червня 1874 р. ст. 1 нової редакції цього правового акта, яка давала право на кредит не лише землевласникам Херсонської, але й інших сусідніх губерній, як-то Катеринославської, Таврійської й Бессарабської. Відповідно до цієї норми була змінена ст. 12 Статуту 1874 р. щодо членів цього кредитного товариства, якими могли бути також і відповідні категорії мешканців вищезгаданих губерній [8, с. 5]. Зміни до Статуту вносилися й у 1880, 1883 і 1887 рр. Як і раніше, вони були несуттєвими. Серед найбільш значних можна назвати зміни від 11 квітня 1887 р., згідно з якими термін позик (ст. 22) міг надаватися як на 34 роки й 11 місяців (6,5% річних), так і на 36 років і 6 місяців (6% річних). Окрім цього, усі позичальники повинні були заплатити 0,25% на запасний капітал і 0,25% на витрати по управлінню банком [9, с. 9]. Черговими змінами Статуту, які мали місце в 1899 р., були встановлені нові терміни кредитування: 36 років і 6 місяців і 38 років і 6 місяців за тих самих відсотків річних платежів [10, с. 8]. Один із них було здійснено згідно із затвердженою думкою Державної Ради 28 травня 1883 р., яка стала наслідком відповідного подання міністра фінансів. Зміни стосувалися ст. ст. 86–89, а також приміток до ст. 90 й ст. 91 Статуту Земського банку Херсонської губернії, проте вони стосувалися лише питань, пов'язаних із системою управління, тоді як питання позичок не зазнало жодних змін [11, № 1611]. Чергові зміни до Статуту кредитного товариства під назвою «Земський банк Херсонської губернії» були внесені в 1902 р., інформація про них була опублікована не лише в такому малодоступному для тогочасної публіки виданні, як «Повне зібрання законів Російської імперії», а й у «Віснику фінансів, промисловості й торгівлі» – періодичному виданні Міністерства фінансів. Зміни стосувалися ст. 6 Статуту 1864 р., де йшлося про використання запасного капіталу банку, основу якого становили 0,25% збору з позичальників. У новій же редакції цієї статті вже йшлося про формування запасного капіталу не лише за рахунок збору з позичальників, а й прибутків банку «та інших надходжень, передбачених статутом банку» [12, с. 536].

Загальні результати функціонування Земського банку Херсонської губернії з погляду фінансової спроможності є позитивними, адже згідно зі звітом його правління за 46-й рік його існування (з 1 вересня 1912 р. по 1 вересня

1913 р.) оборот капіталів банку склав 428 974 942 руб. [13, арк. 329]. Проте в роки століпінської аграрної реформи досить чітко прослідковувалася тенденція до скорочення наявних коштів, основним призначенням яких був сільськогосподарський кредит. Так, якщо за звітний період 1909–1910 рр. загальна сума наявних коштів складала 286 441 руб., то на 1 вересня 1912 р. вона зменшилася до 135 224 руб., хоча через рік вона дещо зросла (до 176 387 руб. на 1 вересня 1913 р.), проте порівняно з періодом 1909–1910 рр. вона була на 110 тис. руб. меншою [13, арк. 330]. Станом на 1 вересня 1913 р., коли головою спостережної ради був барон М. Рено, а її членами – Л. Рейхорт, А. Відлер, К. Шапошников і П. Новицький, 1 вересня 1913 р. під заставу 3 248 874 дес. було видано кредитів, загальна сума яких склала 230 240 000 руб. За клієнтами нараховувалося 195 076 026 руб. боргу, або 60 руб. на кожну заставлену десятину землі. Якщо взяти за основу весь 49-річний період існування кредитного товариства під назвою «Земський банк Херсонської губернії» (з 1 вересня 1864 р. по 1 вересня 1913 р.), то як актив, так і його пасив мав однакові показники, а саме 247 314 115 руб., що говорить насамперед про безбитковий характер діяльності цієї іпотечної установи [13, арк. 310].

Оцінка діяльності Земського банку Херсонської губернії його сучасниками була загалом позитивною, про що згадував у своїх працях, наприклад, професор Л. Ходський [14, с. 90], учений секретар Міністерства фінансів, і А. Гур'єв [15, с. 62], а також гласний Херсонського земства князь Кудашев [15, с. 183]. Низка земств українських губерній у 60–70-х рр. XIX ст. також неодноразово заявляла про своє бажання створити власний банк «за зразком Херсонського» [16, с. 162]. Так, наприкінці 70-х рр. Полтавське губернське земство розробило проект майбутнього земського банку [17], проте царський уряд відмовився дати свою згоду для створення подібних іпотечних установ у будь-яких інших губерніях, мотивуючи свою позицію роботою над проектом загальнодержавного (селянського) земельного банку.

Є певні підстави для позитивної оцінки діяльності Земського банку Херсонської губернії не лише з погляду результатів його фінансової діяльності, але й із гуманітарних позицій. Тут йдеться про затвердження міністром народної освіти Боголеповим Положення, розробленого правлінням цього кредитного товариства, про дві стипендії для незможних студентів Новоросійського (Одеського) університету, дві стипендії незможним учням Одеської 1-ї Рішельєвської гімназії й одну стипендію ученицям Одеської жіночої гімназії С.І. Відінської [10, с. 51, 57, 60].

Висновки. Усе сказане вище дає підстави для таких висновків: по-перше, Земський банк Херсонської губернії був своєрідним, нетиповим для свого часу кредитним товариством. Його оригінальність полягала в тому, що це товариство видавало довгострокові (до 36 років) позики, тоді як тогочасні кредитні й ощадно-позикові товариства не давали позики більш як на 5 років.

Також кредитні товариства мали право видавати позики під заставу, наприклад, інвентарю (плуги, сівалки, косарки, молотники тощо), тоді як Херсонський банк – лише під заставу земельних угідь. Ця кредитна установа відрізнялася від звичайного земельного (державного чи приватного) банку, адже вони давали кредит під земельні угіддя будь-якої площі, тоді як херсонці встановлювали певні мінімальні розміри землеволодіння, що давали право на позика. Якщо в кредитних чи ощадно-позикових товариствах кожен їх учасник мав право отримати так званий споживчий кредит (купівля насіння, отримання робочої худоби, будівництво житла чи інші потреби), то в Земському банку Херсонської губернії його Статут

1864 р. і подальші зміни й доповнення нічого подібного не передбачали.

Із погляду перспектив подальшого дослідження проблеми певної уваги заслуговують питання, пов'язані з фінансовими відношеннями цієї установи з акціонерними земельними банками та Дворянським земельним банком.

Список використаної літератури:

1. Головки О. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: СІМ, 2005. 412 с.

2. Кириченко Д. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: Контраст, 2010. 688 с.

3. Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце 19 – начале 20 в.; под ред В. Бовьжина; Акад. наук СССР. Инст. Истории СССР. – М.: Наука, 1988. 262 с.

4. Проскурякова Н. Земельные банки Российской империи. М.: РОССПЗН, 2002. 518 с.

5. Гончаренко В. Кредитна кооперація: Форми економічної самопомоги (теорія, методологія, практика). К.: Глобус, 1998. 330 с.

6. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, издаваемый земским отделом Министерства внутренних дел. Т. V. Часть 2. СПб.: Гос. типог., 1865. 316 с.

7. Высочайше утвержденный устав Земского банка Херсонской губернии. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXIX. СПб.: Гос. типогр. Е.И.В. Канцелярии, 1864. № 40898.

8. Устав Земского банка Херсонской губернии. Одесса: Тип. «Товарищество», 1874. 36, 5 с.

9. Устав земского банка Херсонской губернии. Одесса: Электрич. типография, 1890. 42, 9 с.

10. Устав Земского банка Херсонской губернии. – Одесса: Экономическая типогр., 1900. – 62 с.

11. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об изменении устава Земского банка Херсонской губернии». ПСЗРИ. Собр. 3. Т. III. СПб.: Типогр. Е.И.В. Канцелярии, 1883. № 1611.

12. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об изменении §6 устава Земского банка Херсонской губернии». Вестник финансов, промышленности и торговли. 1902. № 28. 657 с.

13. Російський державний історичний архів. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1196: «Отчеты правления Земского банка Херсонской губернии». 386 арк.

14. Ходский Л. Поземельный кредит в России и отношение его к крестьянскому землевладению. М.: Типолитограф. И. Кушнарев и К; 1882. 2995 с.

15. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. СПб.: Типолитограф. «Якорь»; 1904. 250 с.

16. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Выпуск II. Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. XIV, 1686 с.

17. Проект устава Полтавского земельного банка. СПб.: Тип. Л. Фомина, 1881. 6 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Селіхов Дмитро Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри правових дисциплін Криворізького факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Selikhov Dmytro Anatoliiovych – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Law Disciplines of Kryvyi Rih Faculty of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

dmitriy.selihov1969@gmail.com